Blad Ouderlingen

Pastoraat en Gemeenteopbouw

December 2011 - nummer 1021 - Jaargang 89

Thema

Wegen van liturgie

Redactioneel

De decembermaand staat in het teken van licht, warmte en gezelligheid. De gordijnen zijn dicht om de kou en de donkere wereld buiten te houden. Even lijkt het net alsof er niets gezegd is over de donkere wolken die zich boven ons land samenpakken. Alsof er geen crises zijn die de wereld en ons land in hun greep houden.
Onlangs kreeg ik de Boodschappenmand onder ogen, een publicatie van de werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA. Daarin staan interviews met dertien mensen met een laag inkomen. Negen van hen vulden een lijst in van hun maandelijkse inkomsten en uitgaven. Het zijn indrukwekkende verhalen van tegenslag en pech, schaamte en schuld, maar ook van tevredenheid en trots. Geen van de boodschappenmanden is goed gevuld. Integendeel. Er is tekort aan basale levensbehoeften als kleding, eten, geld voor een verjaardag of iets extra's. Het beroep op voedsel- en kledingbanken zal toenemen.
Pastoraal medewerkers, ouderlingen en predikanten komen hen tegen in hun gemeenten.
Een paar weken geleden kwamen in Utrecht weer meer dan duizend diakenen bijeen ter gelegenheid van de Landelijke Diaconale Dag. De voormalige staatssecretaris voor sociale zaken en het huidige tweede kamerlid Jetta Klijnsma was daar één van de spreeksters. Zij riep diakenen en vrijwilligers op om naast iemand te gaan staan als die ander in de sores zit. Ze noemt hen ambassadeurs van de hoop, die hard nodig zijn in deze tijd. Met deze tijd doelt ze op de druk die steeds zwaarder wordt voor kwetsbaren mensen en groepen in onze samenleving. De opeenstapeling van bezuinigingen in de zorg, het onderwijs en de sociale zekerheid dreigt voor hen negatief uit te pakken. Boven hun hoofden pakken zich echt donkere wolken samen. Zij roept de kerken op om in opstand te komen en om met elkaar en met de gemeenten allianties te sluiten. Ze erkent dat er bezuinigd moet worden, maar zij pleit voor andere keuzes.
In deze maand bereidt de kerk zich voor op de viering van het kerstfeest. De kerk gelooft dat met de geboorte van het kind in Bethlehem het Licht van God is gaan schijnen in de duisternis. Ook in de duisternis die ontstaat door donkere wolken van een economie die krimpt en van bezuinigingen die kwetsbare mensen niet ontzien. Het kind Jezus zal als hij gaat optreden ondubbelzinnige keuzes maken voor zieke en kwetsbare mensen. Het kwaad zal hij bij de naam noemen en bestrijden. Hij zal tekenen oprichten van goedheid en liefde. Hij roept zijn vrienden en navolgers op om in zijn spoor te gaan. De viering van zijn geboorte opent hun ogen voor alles wat het licht in de weg staat en verduistert.
De redactie wenst u gezegende kerstdagen en voor het nieuwe jaar vrede en alle goeds.

Richard Vissinga

4 **Wegen van liturgie**
Liturgie in de reformatorische kerken.
Ter inleiding – Arie Romein

6 **Als de vonken er af vliegen ...**
Bezinning op zeven storende factoren bij de vormgeving van de liturgie – Sytze de Vries

10 **De Liturgische Beweging**
Schets van de liturgische ontwikkelingen in de protestantse kerken in Nederland – Marius van Leeuwen

14 **Liturgie in de Lutherse gemeente**
Een kerkdienst met zorgvuldige afweging van muziek en het Woord – Nelleke Boonstra

18 **Liturgie in de Gereformeerde Bond**
De klassiek-gereformeerde liturgie gaat terug op richtlijnen van Calvijn.
Een impressie – Gerry Kramer-Hasselaar

22 **Een 'evangelische' liturgie**
Een dienst in de 'Jonah-gemeente' met aandacht voor het eigene, de lofprijzing – Arie Romein

28 **Voorbij de liturgische bewegingen**
Op zoek naar een antwoord door de historische ontwikkelingen heen – Marcel Barnard

2 Redactioneel
27 Boeken
33 Prikbord

In dit nummer
Volgend nummer

Ik ben ...
Meditatieve serie

Liturgische 'beweging'
Aspecten van vieren

Zelfdoding
Pastorale aandacht in de gemeente

Golfslag van de tijd
Gedachten bij een nieuw boek over geloven

De veertigdagentijd
Over het vieren van vespers

Pastoraat en veteranen
De strijd, die doorgaat

Wie de protestantse kerkelijke wereld in ons land kent weet, dat er allerwegen vraag is naar de gewenste liturgische vormgeving van de eredienst. Dat is niet alleen iets van vandaag. Met name in de vorige eeuw is er veel veranderd op dit terrein.

Wegen van liturgie

Ter inleiding op dit themanummer

Arie Romein

Ds. A. Romein is emerituspredikant en tot voor kort lid van de redactie van het Ouderlingenblad

Lange tijd waren de besluiten van de Nationale Synode van Dordrecht (1618/'19) leidend. Deze synode stond rechtop in de reformatorische kerkcultuur, met haar strenge afwijzing van de rooms-katholieke liturgie. De liturgie werd grondig ontdaan van 'paapse stoutigheden', met als gevolg een sobere orde van dienst.
Een positieve vernieuwing in alle reformatorische kerken was het gebruik van de landstaal. De Schrift werd gelezen en de psalmen werden gezongen in het Nederlands en docerende formulieren legden de betekenis uit van doop en avondmaal. De preken waren vrucht van grondige Bijbelstudie en de toepassing gericht op het innerlijk beleven van het geloof en de ethiek van het dagelijks leven.
Wat de gemeentezang betreft: uit vrees voor dwalingen in de tekst van vrije liederen en als reactie op de verfoeide Marialiederen in de 'paapse kerk', koos de Dordtse synode de veilige weg van beperking tot de '150 psalmen Davids', met enige weinige gezangen. In de kreupelige berijming van Datheen, gebruikt tot 1773.

Deze beperking tot het Psalmboek hield het lang. Wel werden begin 19e eeuw de 'Evangelische Gezangen' ingevoerd. Toch zou het nog tot de 20e eeuw duren voordat een werkelijke 'liturgische beweging' op gang kwam. Deze leidde tot ingrijpende veranderingen in de eredienst van de kerken, nu nog zichtbaar in het Dienstboek in ontwerp (1998 en 2004).
We staan thans in de 21e eeuw voor de vraag of deze beweging ten einde neigt. Nieuwe vormen doemen op. Het is wijs niet zomaar een 'weg van liturgie' te kiezen, afgaande op de mode van de dag of de veronderstelde voorkeur van jongeren. Verantwoorde keuzen dienen te staan in een historisch en principieel kader. Bezinning en beleid zijn noodzakelijk. Er dient echter rekening te worden gehouden met de leefwereld van vandaag. Want de context is gewijzigd.
Soms levert de discussie over liturgie in de gemeenten spanningen op, wanneer er onenigheid bestaat over de te volgen weg. In de Protestantse Kerk in Nederland leven diverse liturgische tradities naast elkaar. Kunnen die

De gewenste liturgische vormgeving

elkaar bevruchten? Wat vraagt deze tijd van afkalving van kerkelijk leven? Zijn er nieuwe kansen?
Over deze materie gaat dit themanummer. U leest de volgende bijdragen:

De inzet vormt de bijdrage van Sytze de Vries *Als de vonken eraf vliegen*. Hij stelt dat liturgie van de gemeente is, háár vormgeving van de omgang met de Heilige en elkaar. Nodig is voortdurende bezinning daarop. Deze droom wordt verstoord door allerlei factoren, die de auteur op een rij zet en van richtinggevend commentaar voorziet.

Marius van Leeuwen schrijft over de *Liturgische Beweging,* in de Hervormde Kerk op gang gebracht door de predikanten J.H. Gerretsen en H. W. Creutzberg, begin 20e eeuw. Prof. dr. G. van der Leeuw, voortrekker en denker, ziet de eredienst als een beweging die de gemeente nader tot het heilige, God, brengt. Hij poogt de gereformeerde en vroegchristelijke liturgieën bij elkaar te brengen, verrijkt met elementen uit andere tradities. Ondanks forse kritiek van Dr. O. Noordmans is de invloed van de beweging blijvend. Dr. Willem Barnard introduceert opnieuw de ritmiek van het kerkelijk jaar. Groot is de invloed op het kerklied.

Drie redactieleden bezoeken een kerkdienst met een bepaald type liturgie:

Gerry Kramer beschrijft een *klassiek-gereformeerde dienst* in een z.g. 'Bondsgemeente'. Basis voor dit type liturgie zijn de richtlijnen van Calvijn. Men gebruikt de herziene Statenvertaling, leest wekelijks de Tien Geboden, zingt de psalmen in de berijming 1773 en leest de oude formulieren voor doop en avondmaal. De preek staat centraal en de middagdienst is een leerdienst met de Heidelbergse Catechismus als richtsnoer.

Nelleke Boonstra bezoekt een dienst in een *Evangelisch-Lutherse gemeente*. Zij geeft de orde van dienst weer en noemt enkele opvallende kenmerken. De preek ontbreekt bepaald niet, maar andere delen van de dienst zijn even onmisbaar, vooral orgelmuziek en zang. Het kerklied is naast de preek evenzeer verkondigend en de functie van de gemeente komt uit in haar responsies en liederen.

Een *evangelische dienst* wordt beschreven door Arie Romein. Een 'volle' dienst, zowel het opdragen van een kind, als de preek en de viering van het avondmaal. Veel lofprijzing, directe aanbidding van Jezus. Alle liederen zijn uit de bundel 'Opwekking'. De preek is toegespitst op de levenspraktijk van de gemeente. Er is aandacht voor onderlinge hulpverlening en toerusting.

Voorbij de liturgische bewegingen noemt Marcel Barnard zijn bijdrage. Het huidige liturgische veld is gedifferentieerd, meer dan voorheen los van historische ontwikkelingen. Er is geen typische eigen kerkmuzikale stijl meer. Barnard tekent drie grondmodellen van liturgie, die echter niet meer strikt gescheiden zijn. De context is de ontkerkelijking. Wat nu? Barnard zoekt naar een antwoord. ■

Vaak hoor je: ‘Onze dominee *doet* veel (of weinig) aan liturgie’. Die woordkeuze laat horen, dat de zondagse liturgie als een privéhobby van de predikant wordt ervaren. Die heeft daarin meer of minder speelruimte.

Als de vonken er af vliegen…

(Hoog)spanning rond de liturgie

Sytze de Vries

Drs. S.L.S. de Vries is theoloog, dichter/schrijver op de terreinen van bijbelse theologie, liturgie en kerklied; was onder andere predikant van de Oude Kerk in Amsterdam

Ook al is de vormgeving van de eredienst een van de hoofdtaken van de voorganger, de liturgie is en blijft eigendom van de gemeente. Het is háár vormgeving van de omgang met het heilige, met De Heilige en met elkaar. Zij is een uitgenodigde gemeenschap van bruiloftsgasten, die in haar liturgie reageert op die uitnodiging.

Bezinning

Dat verplicht tot gedurige bezinning op de vormgeving. Wat mij steeds opvalt, als ik gevraagd wordt om bij zo’n bezinning te helpen, is de drang om vooral over de *vormen* te spreken. Hoe doen we dit en hoe doen we dat? Gaan we staan, zitten of lopen? Eyeopener is dan vaak een citaat van de Lutherse hoogleraar Joop Boendermaker: ‘In de liturgie is alles geoorloofd, als je maar precies weet, waarom je de dingen doet!’ Niets is, omdat het zo ‘hoort’. Dat opent de bezinning op het waarom. Zoiets kan niet op één gemeenteavond. Een jaarthema is dan beter. Elke betrokken groep krijgt een eigen invalshoek. De diaconie bezint zich op haar taak als hoedster van de ‘wieg van de Maaltijd van de Heer’; wat is háár duidelijke rol bij het Avondmaal? Een cantorij of kerkkoor gaat in op de vraag, waarom en wanneer ze zingend aanwezig is. De commissie Toerusting organiseert avonden over de diversiteit in het kerklied, over de functie van de visuele sacramenten, van de symbolen en van het gebed in de eredienst. Een groep van vaste lectoren verdiept zich in rol en plaats van de Schrift en wordt getraind in het voorlezen ervan. Een werkgroep Eredienst bundelt al deze bezinningsmomenten in conclusies, die misschien in diverse kerkdiensten-met-nagesprek kunnen worden beproefd. Het zijn voorbeelden. Het doel is, dat

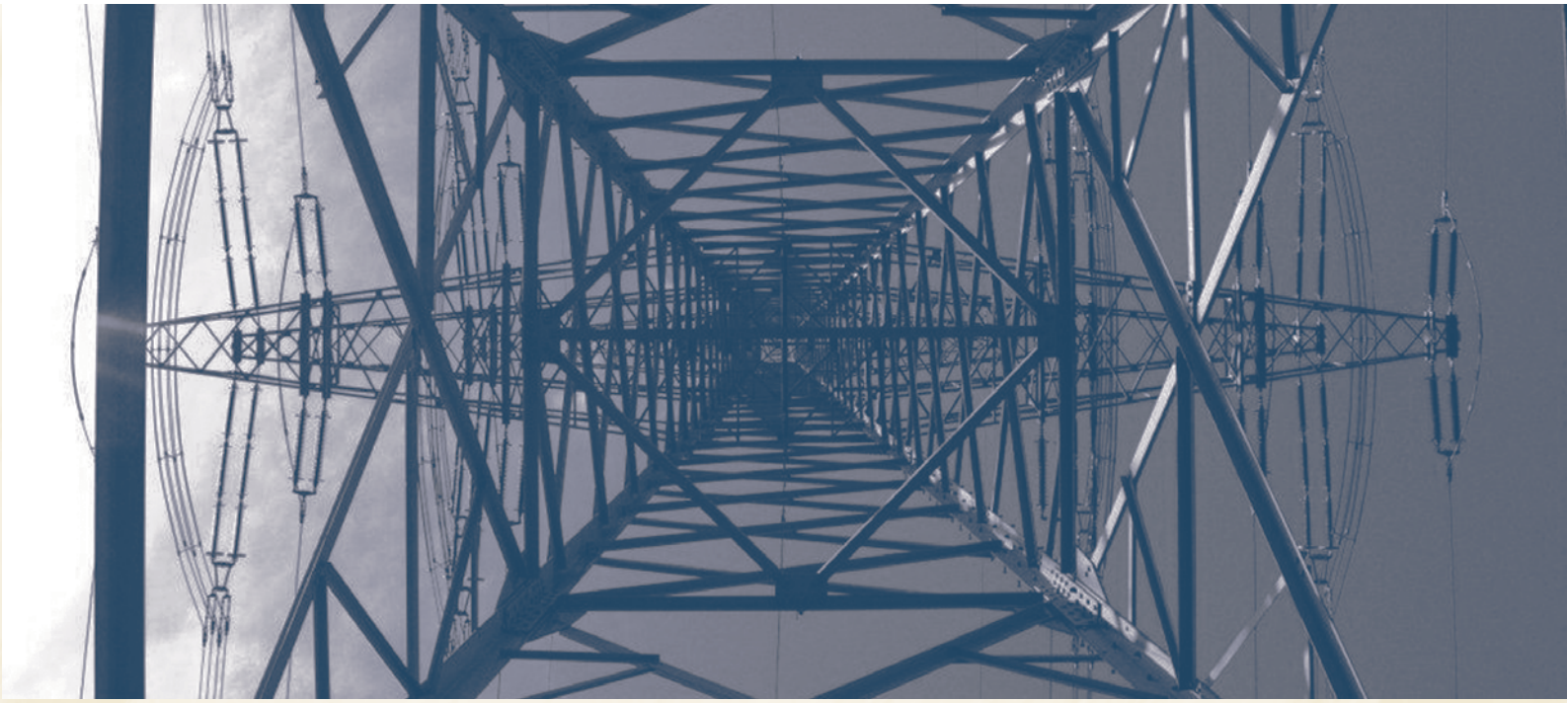

Wat is de lof van God?

de gemeente in al haar geledingen met hetzelfde bezig is. De kerkenraad sluit dan al deze onderdelen met elkaar kort. En de predikant? Die kan steeds worden ingeroepen als deskundige.

Wat ik hier tekende, is een gedroomde situatie. Maar er zijn factoren, die deze droom flink kunnen verstoren. Ik zie er zeven en geef bij elk een paar opmerkingen.

Een predikant met een hobby (1)

Als gastpredikant hoor ik soms zeggen: 'Doet u maar, wat u zelf het beste vindt. Onze predikant doet het altijd zus, maar u kunt gerust zo doen'. Wanneer ik dan vraag naar de vaste vormen van de gemeente zelf, word ik wat hulpeloos aangestaard. De liturgie is toch een zaak van de predikant? Dat is dan ook vaak te merken. De gebezigde vormen zijn geen eigendom van de gemeenschap en niet zelden wijzigt met een predikantswisseling ook de vorm van de eredienst. Hoe kan deze dan nog tot een actieve, gezamenlijke weg worden? Ik beweer graag, dat de liturgische praktijk nauw verwant is met de bijbelse theologie. Ons bidden en ons zingen moet een gevolg zijn van zorgvuldig omgaan met de Schrift. De Bijbel is immers in wezen grotendeels zelf een liturgisch boek? Verhalen, ooit gecomponeerd om verteld en voorgelezen te worden in de synagoge, psalmen en kantieken om daar gebeden en gezongen te worden. Profetische visioenen, om elkaar te troosten en daarom te bidden: Hoe lang nog? Dat alles zet de toon voor ook onze eredienst.

Een ongeïnteresseerde predikant (2)

De zondagse eredienst heet het kloppend hart van de gemeente en de voorbereidingen daartoe zouden een predikant bezig moeten houden. Maar in de opleiding ligt

veel nadruk op de wetenschappelijke beoefening van de theologie. Interesse in het liturgisch proces, in kerkmuziek en kerklied is minimaal.
Heeft de gemeente een cantor of koorleider, dan is het gebrek aan gedeeld enthousiasme of gedeelde verantwoordelijkheid vaak funest.
Te vaak hoor ik predikanten zichzelf verschuilen 'ik ben niet muzikaal' of 'ik houd niet zo van liturgie'. Alsof het om suiker gaat, die je al dan niet in de pap kunt doen. Het bewaken van deze lijn, en het aanzetten tot overleg en communicatie, tot gezamenlijke studie zelfs, is een kerkenraadsverantwoordelijkheid.

Een richtingenstrijd (3)

Spanningen ontstaan, wanneer groepsdenken zich vertaalt in een liturgische richtingenstrijd. Bijna altijd blijft dat dan hangen in een strijd om de vormen. Wanneer bijvoorbeeld mensen de vrolijke eenvoud van het opwekkingslied vragen, terwijl anderen zich welbevinden in een Geneefse psalm of een weldoortimmerd liedboekvers. Dan kan het discussiepunt toch nooit zijn: uit welke bundels zingen we wel of niet? De grondvraag is: kunnen wij elkaar uitleggen, waarom ik welvaar bij het één en jij bij het ander? Wat ervaar ik, als ik zing? Waarom zing ik? Wat is het wezen van samenzang? Wat is de lof van God? Dat vraagt luisterbereidheid en een gedegen structurering van het gesprek. Dat ontbreekt nogal eens, omdat een kerkenraad dat inhoudelijke gesprek niet voert en zelf in de voor of tegen discussie blijft hangen.
Hoe vaak vieren we avondmaal, lopend, staand of zittend, kleine bekertjes of één grote? Er is een hele lijst te maken van dit soort punten, waar omheen groepsvorming ontstaat met verhitte koppen en toegeknepen lippen. We komen aan elkaars heilige huisjes, terwijl het gesprek over onze ontmoeting met het heilige en De Heilige onmogelijk wordt.

Twee (ongecoördineerde) hersenhelften (4)

Het protestantisme is een woordgodsdienst. Ik kom - zeggen velen - om wat op te steken. De preek is hét hoofdgerecht. Ik kom - zegt juist een ander - om gemeenschap met God te beleven en met elkaar. Ik wil iets ervaren, voelen. Waar de eerste groep het accent legt op de ratio, doet de tweede dat met de emotie. Soms hoor je het in reacties op dezelfde kerkdienst: 'dominee, het was net of u het tegen mij had, vanmorgen....' Of, 'wat interessant, wat u vertelde; dat wist ik nog niet'. De laatste heeft met het verstand, de eerste met de eigen emotie geluisterd. De laatste groep is in de voorbije decennia fors gegroeid. 'Goede' liturgie echter bedient beide hersenhelften en maakt daar een hoofd-zaak of kop-zorg van!
Maar ook de bewustwording van elkaars manieren van deelnemen kan verrijkend zijn. Dat vraagt om onderling gesprek in openheid en vertrouwen. Dat gesprek zal allereerst moeten gaan over wat ons beweegt om naar de kerk te gaan. Wat hopen we daar te vinden? Wat komen we er 'halen'? Maar ook, wat komen we er *brengen*? Wat zou onze inbreng kunnen zijn?

Het persoonlijke en het gemeenschappelijke (5)

Wie in de calvinistische traditie is opgegroeid leerde alle accent leggen op de persoonlijke ontmoeting met het Woord. Dat kan een indringende ontmoeting zijn, het kan ook tot sleur verworden zijn. Zeker wanneer daarbij enkel vaste formules gebruikt worden. Onder invloed van de Liturgische Beweging klinkt in het eerste deel van een kerkdienst vaak een gebed voor de nood van de wereld, met een kyrie en een Gloria. Daarbij zijn oudere, voorreformatorische vormen weer opgepakt. Tussen beide vormgevingen zit een wereld van verschil, die maar zelden goed met een gemeente is uitgediept. In laatste vorm is de gemeente (als biddende gemeenschap) zich ervan bewust met een roeping in de wereld te staan. Daarbij is het Koninkrijk van God haar horizon, met de volle breedte van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. De tekst van het Groot-gloria laat dan ook alvast die lofzang klinken in die volle hemelsbrede en aardewijde omvang. Beide vormen kunnen, vanwege hun zo verschillende bedoeling, niet ongestraft gehusseld worden. Dat beneemt elk zicht op een goede plaatsbepaling in de eredienst.

Fixatie of groei? (6)

Het maakt een groot verschil, of men aan de eredienst deelneemt om bevestigd te worden in het geloof en versteviging daarvan zoekt, of dat men verrast wil worden door nieuwe inzichten, andere, nieuwe woorden. Waardering voor de gekozen vormen hangt daarmee sterk samen.

Kennis van de bronnen (7)

Voor protestanten begint de vormgeving van de eredienst nogal eens bij de Reformatie. Maar hoe boeiend kan het zijn je te verdiepen in wat de jonge kerk vertelt; toen men nog zoekende was, om het verhaal van de Levende te blijven bewaren (gedenken!). Vlak bij de bronnen stroomt het water altijd met groter helderheid en kracht dan in het veel later bereikte brede, vlakke land. Hier spelen catechese en leerhuis een belangrijke rol, maar dat is méér dan kennisoverdracht. Wanneer (Deut. 6) een vader met zijn zoon onderweg is, komt de vraag naar het waarom van de geboden en verboden, naar de traditie. Het antwoord van de vader moet dan zijn: 'wij zijn slaven geweest in Egypte.....' Oftewel, een ervaringsverhaal is het antwoord, waarin de vader *zichzelf* meedeelt aan een nieuwe generatie. Wat delen wij? Wat is ons eigen verhaal met deze God van Abraham, Izaak en Jakob? Waar wij elkaar dat niet kunnen, willen of durven vertellen, wordt de liturgie een dode huls. ■

De preek is het hoofdgerecht

Ja en Amen zeggen?

Alle spreken en handelen in de liturgie is steeds 'namens'. Een voorganger vertolkt het Woord, maar verzamelt ook – bij voorbeeld in het gebed - de goede woorden, die de gemeente vertolken in haar zingen en zuchten, vragen en klagen. Een voorganger gaat daarin voor; staat op de voorste rij, maar wel van de gemeenschap. Soms zou het een helderder plaatsbepaling zijn, wanneer de gebeden niet tegenover de gemeente, maar vanuit de gemeente worden uitgesproken. Vanaf de voorste rij. Die ene stem vraagt om instemming. Dat is al bekend uit de heel vroege kerk. Maar het amen stamt zelfs uit de joodse traditie. Het is een Hebreeuws woord! Daarvan is ook veelvuldig sprake in de hemelse liturgie, zoals het boek Openbaring die beschrijft. Het 'amen' is de beaming van de gemeente. Het zou voorgangers verboden moeten worden zelf ooit ergens nog amen op te zeggen!

Onlangs werd in de Haagse Kloosterkerk gevierd dat men daar een eeuw geleden, op 12 november 1911, voor het eerst een 'liturgische dienst' hield.

De Liturgische Beweging

Marius van Leeuwen

Dr. Th. Marius van Leeuwen is hoogleraar van het Remonstrants Seminarium bij het Instituut voor Godsdienstwetenschappen, Universiteit Leiden. Dit seminarium werkt nauw samen met de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Leiden. Hij doceert onder meer liturgiek en publiceerde op dat terrein onder andere *Van feest naar feest. Over de christelijke feesten - hun geschiedenis en betekenis* (uitg. Balans, Amsterdam, 2e dr. 2005). Hij is tevens vice-voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland.

Deze bijzondere dienst was destijds op initiatief van ds. J.H. Gerretsen (1867-1923). In het kerkblad had hij uitgelegd waarom het hoognodig was dat er in de Nederlandse Hervormde Kerk meer aandacht kwam voor liturgie. De kerkdienst was er eerder een preekdienst dan een *eredienst*. Maar het luisteren naar een preek mocht toch niet het hoofddoel van de kerkgang zijn? Ging het niet veeleer om aanbidding, om het buigen voor God en Hem eer geven? En daarbij: door de nadruk op de preek waren protestantse gemeenten overgeleverd aan de willekeur van hun voorgangers: kerkdiensten gingen over wat díe als thema en schriftlezingen kozen. Het voordeel van de liturgie is, aldus Gerretsen, dat zij objectiever is, meer eigendom van 'de Kerk', meer 'gemeentebezit'.

In datzelfde jaar werd in IJmuiden een nieuwe hervormde kerk geopend. Hij was gebouwd onder leiding van ds. H.W. Creutzberg (1875-1940), volgens voor een protestantse kerk nieuwe principes: in kruisvorm en met, naast kansel en lezenaar, een liturgisch centrum. Daarin stond de avondmaalstafel met erop, tussen twee kandelaars, de opengeslagen bijbel. Dit was duidelijk geen kerk waar alles om de preek draaide, hier stonden Schrift én Tafel centraal. Enkele jaren later zou Creutzberg in Den Haag leiding geven aan de bouw van de Duinoordkerk, naar het model van die IJmuidense kerk.

Een eeuwfeest

1911 geldt als het beginjaar van de Liturgische Beweging. Zeker, al in de voorafgaande eeuw was er in andere kerken (de rooms-katholieke, de anglicaanse) een liturgische vernieuwingsbeweging op gang gekomen. Gerretsen en Creutzberg lieten zich daardoor inspireren. En ook binnen hun eigen kerk waren er voorlopers. Maar wat wij binnen de protestantse kerken in ons land 'de Liturgische Beweging' noemen begon met die twee pioniers, nu een eeuw geleden.

Van der Leeuw en de Liturgische Kring

Bredere invloed kreeg die beweging nadat zich in 1923 de Liturgische Kring had gevormd. Hij vergaderde in de Duinoordkerk. De leiding had, naast Creutzberg, Gerardus van der Leeuw (1890-1950), die toen al faam had als hoogleraar in Groningen. In een 'liturgisch handboekje', dat de

Een beweging door de liturgie heen

kring meteen in 1923 liet verschijnen, zette hij de toon. Het ‘doel van de liturgische beweging’ was, aldus een van zijn stellingen, ‘de ervaring van Gods heiligheid’ dichter bij de gemeenteleden te brengen dan tot nu toe in de protestantse kerkdienst mogelijk was. De woorden ‘liturgische beweging’ verwezen natuurlijk allereerst naar de kring die met het handboekje kwam. Maar het was toch of Van der Leeuw ook speelde met een dubbelzinnigheid in die woorden. Kon je ‘liturgische beweging’ niet ook verstaan als een beweging door de liturgie heen? Gaat het er om in het geheel van de eredienst een beweging te leggen die de kerkgangers samen nader tot het heilige, tot God brengt?

Het door de eeuwen geheiligde

In de eredienst dient, volgens Van der Leeuw, het ervaren en aanbidden van Gods heiligheid centraal te staan. Daartoe is meer nodig dan de persoonlijke, meer of minder geïnspireerde woorden van een predikant. Het vraagt om iets objectievers. Dat vinden we door ‘zo nauw mogelijke aansluiting aan het door de eeuwen geheiligde’, aan wat door lang gebruik zijn kracht bewees. Van der Leeuw noemt allereerst de rijkdommen in de oud-christelijke liturgieën. ‘De harten omhoog …’, Kyrie eleison: ‘is het oudste in de liturgie niet tevens het schoonste?’ Vervolgens dient men in de liturgie van de Hervormde Kerk natuurlijk plaats te geven aan waardevolle oud-gereformeerde elementen. Bijvoorbeeld aan schuldbelijdenis en genadeverkondiging, die al bij Calvijn voorname elementen waren, en aan ‘veel schoons’ uit de liturgie van de Londense vluchteling-gemeente. Ook elementen uit andere liturgieën (anglicaanse, Lutherse) kunnen de onze verrijken, aldus Van der Leeuw. En pas als men in al die rijkdom onvoldoende bruikbaars vindt, kome men met eigen vondsten (hij voegt er uitdagend aan toe: ‘d.w.z. nagenoeg nooit’).

In een tweede ‘handboekje’ bood men al direct een Orde van Dienst aan volgens het zojuist genoemde principe: met een keuze van elementen uit vooral de voor-reformatorische en de oud-gereformeerde tradities. Daar zou het niet bij blijven. Er ontstond, op die eerste orde voortbordurend, een heel aantal liturgische ontwerpen. Uiteindelijk zou dat, in 1955, gebundeld worden in het omvangrijke *Dienstboek voor de N.H.Kerk* (in ontwerp). Maar laat ik niet op de zaken vooruit lopen.

Kritiek, met name van Noordmans

Het viel te verwachten dat heel dit liturgisch streven van meet af aan naast instemming ook kritiek kreeg. Ging Van der Leeuw met zijn ‘het oudste is het mooiste’ niet een gevaarlijke kant uit? Het ging in de kerk toch niet om ‘het mooiste’, maar om de waarheid, het Woord? En veel van wat als oud-christelijk werd aangeprezen klonk critici regelrecht ‘rooms’ in de oren.

De meest principiële criticus was O. Noordmans (1871-1956). In zijn boek *Liturgie* (1939) keerde hij zich tegen de suggestie dat de liturgie, mits zorgvuldig samengesteld, de deelnemers, als in één beweging, dicht bij God zou brengen. Alsof het ervaren van God afhankelijk is van onze fraai in elkaar gezette liturgie. God openbaart zich op Zijn moment in het Woord,

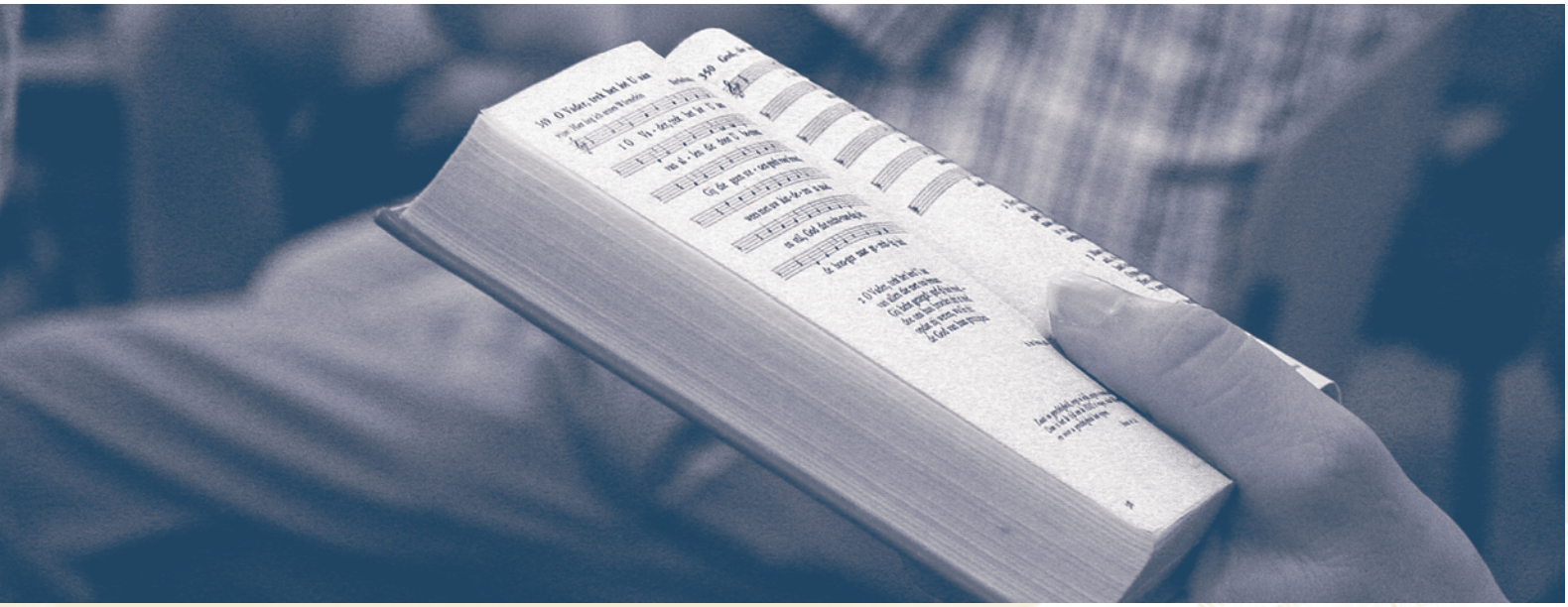

‘Het oudste is het mooiste’?

de verkondiging. Hij laat zich ‘niet gevangen nemen in onze liturgie’. Ik ben er, verzucht Noordmans, niet zeker van ‘dat God naar de kerk toe gaat, als wij er naar toe gaan’.

Van der Leeuw reageerde op die kritiek met het boek *Liturgiek* (1940). Hij benadrukte dat de liturgie altijd op het kruispunt dient te staan van enerzijds de vrijheid van de verkondiging van het Woord en anderzijds de wijsheid en werking van de vaste liturgische patronen. Juist binnen het heilige verband van de eredienst wordt de bijbellezing tot een lezing van Gods Woord en wordt de verkondiging meer dan toevallig woordenspel.

De Liturgische Beweging is in het spoor van Van der Leeuw verder gegaan. Maar steeds met in het achterhoofd Noordmans’ vragen: valt Gods werkelijkheid te vangen in door mensen opgestelde ordeningen? Verwarren we niet te snel fraaiigheid, soms eeuwenoud, met wat waarachtig heilig is?

Meer officieel

In de naoorlogse jaren heeft de Liturgische Beweging veel tot stand gebracht. Wat begon als beweging van bevlogen enkelingen, kreeg invloed op de officiële beleidsorganen van de kerk, werd een zaak van synoden. Toch bleef het werk van individuele voortrekkers van groot belang: zij waren het die verrassende nieuwe wegen vonden, zodat er ook werkelijk beweging bleef. Gaandeweg kregen zij ook elders medestanders. In de Gereformeerde Kerken in Nederland bijvoorbeeld, waar het inzicht groeide dat de sobere protestantse kerkdienst best wat rijker mocht.

Ik beperk me tot twee terreinen waarop de beweging doorwerkte.

Het kerklied

Al in 1938 was een nieuwe *Psalmen- en gezangenbundel voor de N.H. Kerk* verschenen. Creutzberg was een van de initiatiefnemers. De bundel bevatte nieuwe liederen uit allerlei kerkelijke tradities. Maar de psalmberijming was nog die van 1773.

Ook daar was vernieuwing nodig, meende K.H. Miskotte, deelnemer aan de Liturgische kring. Hij vond Martinus Nijhoff en een aantal begaafde jonge dichters bereid zich aan die taak te zetten. Zo raakten o.a. Willem Barnard, Ad den Besten, Jan Willem Schulte Nordholt en Jan Wit bij het project betrokken. En toen hun psalmberijming klaar was, besloten zij zich, aangemoedigd door Miskotte, aan het vertalen van 'de liederenschat der eeuwen' te zetten. Het werd een onderneming waarbij ook anderen aanhaakten: de Gereformeerde en enkele kleine kerken. Zo kwam het in 1973 tot het *Liedboek voor de kerken*.

Kerkelijk Jaar en leesroosters

W. Barnard, dichter en theoloog, was in de jaren vijftig studiesecretaris van de inmiddels opgerichte Van der Leeuw-stichting. In de Amsterdamse Maranathakerk leidde hij, samen met ds. W.G. Overbosch en de musicus Frits Mehrtens, experimentele diensten, de 'Nocturnen'. Daarin werd oude liturgische elementen nieuw leven ingeblazen. Drempelgebed, Kyrie en Gloria, het 'Heilig, Heilig, Heilig' en Agnus Dei: ze werden opnieuw verwoord en op muziek gezet. Maar haast ingrijpender was dat men in die diensten aansluiting zocht bij een in het gereformeerde protestantisme goeddeels vergeten patroon: dat van het Kerkelijk Jaar. In het calvinisme vierde men immers wel de grote kerkelijke feestdagen, maar dat er een ritme zou zijn 'van week tot week', daar had men weinig mee op. Was, zo vroegen Barnard en de zijnen, ook dat Kerkelijke Jaar niet een waardevol liturgisch 'zinsverband'?

Zo ontstond een handboek met gegevens voor alle zondagen door het jaar heen, van Eerste Adventszondag tot de 25ste na Pinksteren: *De adem van het jaar* (1961). Wat vooral opviel was dat de auteurs gebruik maakten van een eeuwenoud rooster, dat voor elke zondag een 'arrangement' van schriftlezingen aangaf. Ook dat: het volgen van een leesrooster was een in de gereformeerde hoek van de kerk vergeten gebruik. Het bracht iets objectiefs in de viering van de eredienst, precies waar het Gerretsen ooit om begonnen was. Het gebruik van leesroosters vond ingang in vele gemeenten. Binnen de Gereformeerde Kerken heeft vooral G. Lammens (in de jaren '70 hoogleraar aan de VU en te Kampen) het gepropageerd.

Hoogtepunt of eindstation?

Voorlopig is *Het Dienstboek – een proeve* (1998/2004) het hoogtepunt van wat de Liturgische Beweging in de protestantse kerken in Nederland teweegbracht. In Deel I komen twee lijnen samen: die van het ontwerpen van vaste, rijke orden van dienst (waarbij de Orde voor de dienst van Schrift en Maaltijd voorop gaat!) en die van de wisselende gegevens van week tot week (het 'Tijdeigen', waarbij als leesrooster een oecumenisch driejarig rooster wordt gevolgd). ■

Het is misschien nog te vroeg om vast te stellen hoe een en ander landt in de kerk. Volgens sommigen is er meer nodig om de kerkdienst 'bij de tijd' te brengen dan aansluiting bij eeuwenoude patronen. Is er nieuw experiment nodig? Een nieuwe Liturgische Beweging?

Een waardevol liturgisch zinsverband

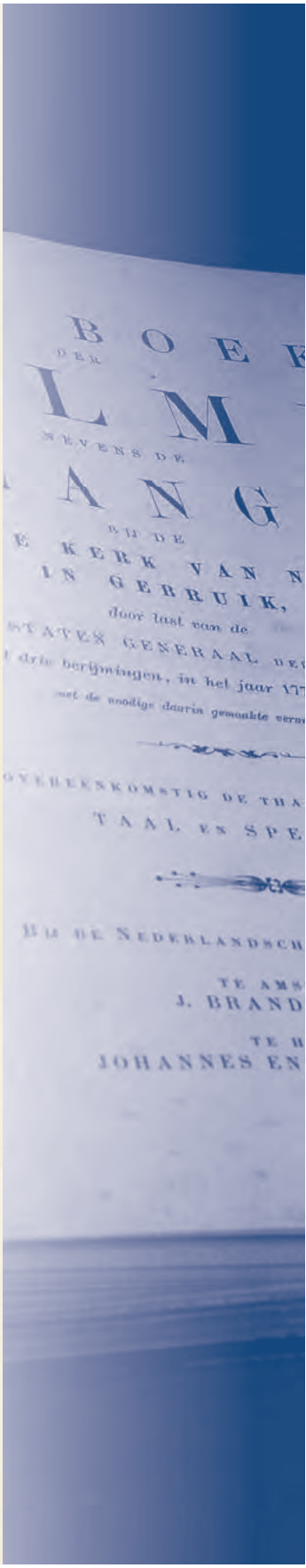

Het is een oud kerkgebouw waar de dienst zal plaatsvinden. De eerste dienst werd al gehouden op 9 februari 1615. In 1614 bouwt de lutherse gemeente in Haarlem deze kerk op de fundamenten van de kapel van het klooster der Witte Heeren. De lutherse liturgie heeft hier een lange historie.

Liturgie in de Lutherse gemeente

Nelleke Boonstra

Mw. drs. C.A. Boonstra is predikante in algemene dienst voor de kerk in haar geheel ten behoeve van de werkbegeleiding van predikanten en kerkelijk werkers. Zij is lid van de redactie van het Ouderlingenblad

De kerk is omringd door twee hofjes, die een verstilde omgeving bieden in een rumoerige stad. Het is een genot om in deze twee hofjes te vertoeven. Als voorbereiding op het gesprek met de predikant van de Lutherse gemeente Sietse van Kammen mediteer ik over de rijke Lutherse liturgie. Deze heeft mij persoonlijk altijd erg aangesproken vanwege de zorgvuldige balans van muziek en woord in de dienst. Dat hieraan grote aandacht wordt geschonken is te danken aan Luther. In de brochure 'lutherse spiritualiteit' lees ik: 'Typerend voor Maarten Luther is, dat hij door het gezang het Woord wilde brengen, ... Luther ging als "meesterzanger" te werk. Dat wil zeggen, dat hij een zingbaar gedicht ook meteen op melodie bracht. Daarna mochten componisten het lied meerstemmig maken.' Hij ervoer het lied en de muziek als wonderen van God.*

Naar binnen

In de kerk vinden we een witgeschilderd orgel, het enige Strobel-orgel in Nederland. Het is gebouwd in 1882, volledig gerestaureerd rond onze eeuwwisseling en nu weer in volle glorie ter ondersteuning van de zang in de liturgie. De kerkzaal zelf doet classicistisch aan. De witgepleisterde kolommen en de witgeschilderde hekken van de gaanderij geven een lichte indruk.

De dienst van 2 oktober 2011 is een avondmaalsdienst. Sietse van Kammen heeft deze voorbereid en hij legt mij de liturgie voor. Hierover stel ik een paar vragen.

Op de website van de gemeente (http://www.luthersekerkhaarlem.nl) wordt vermeld dat er met zekerheid tijdens het beleg van Haarlem in 1573 in dit gebouw reeds Lutherse Godsdienstoefeningen werden gehouden

Het is gebruik om te staan bij de lezing

Zingen met aandacht en ingetogenheid

Zondag 2 oktober 2011
Vijftiende zondag na Trinitatis (kleur: groen)

Voorspel (orgel)

Binnenkomst ambtsdragers onder orgelspel
Welkom en mededeling (ouderling van dienst)
Aansteken van de altaarkaarsen aan de Paaskaars
Voorbereiding (met Confiteor/ Schuldbelijdenis - een korte parafrase van die van Luther)

Intochtspsalm: Psalm 86: 1, 2, 4

Verhaal voor iedereen
Lied van iedereen:
Elke morgen gaat de zon weer op
(na dit lied verwisselen de kinderen met hun eigen altaarkaars de kerkzaal voor het. Jeugdlokaal)

Kyrie en Gloria
Gebed van de Zondag
Lezing: Jesaja 5: 1-7
Gradualepsalm: Psalm 92: 1,2

Psalmwoord bij de Zondag:
Geducht is de Heer, machtige koning van heel de aarde (Ps. 47:3)
Lezing: Matteüs 21: 33-43
Acclamatie: Lof zij U o Here

Gezang 61

Overweging
muzikale meditatie

Gezang 410
Inzameling van de gaven
(1x diaconie; 1 x kerk en eredienst)

Bede over de gaven
Voorbeden

Lied bij de Communie:
Gezang 349 (kinderen keren terug in ons midden)
Credo (Apostolicum, staande uitgesproken; allen)

Prefatie (deels in responsie, deels gezongen door voorganger)
Sanctus en Benedictus (gezongen door allen)
Tafelgebed (voorganger)
Onze Vader (hardop gebeden door allen)
Agnus Dei (gezongen door allen)

Nodiging
Communie
Postcommunio (in responsie gezongen)
Dankgebed

Lied bij de Zegen: Gezang 461: 1,4
Dismissio (in responsie gezongen)
Zegen

Naspel (orgel)

De mensen staan in een kring

Over de opzet van de dienst

Over de dienst ga ik in gesprek met de predikant. Ik leg hem een paar vragen voor.

Sietse, je hebt de kerkdienst voorbereid voor de komende zondag, kun je me vertellen wat het specifiek Lutherse is in jouw liturgie?

In een Lutherse eredienst zal vrijwel altijd een evangelielezing opklinken. Het is ook gebruik bij ons dat men gaat staan bij deze lezing. De komende zondag lezen we over de wijngaard van de Heer in Mattheus 21.

Dat wil niet zeggen dat het oude testament, de Tenach, niet belangrijk wordt geacht. Het evangelie is geworteld in de Tenach. Vóór de lezing klinken altijd twee psalmen op, de psalm van de intocht en de graduale. De graduale is verbonden met het thema van de zondag. Deze liggen vast. Ook lezen we deze zondag uit het boek van de profeet Jesaja, hoofdstuk 5, het lied van de wijngaard.

Maar voordat de lezingen opklinken moeten mensen vrij worden om het woord te kunnen ontvangen. Daarom is bij onze liturgie elke keer heel belangrijk de korte schuldbelijdenis in het begin van de dienst: het confiteor. De mensen krijgen de kans om schoon schip te maken, zodat ze zich niet belast weten met de dingen van de afgelopen week. Ze zijn vrij om de dienst met vreugde te beleven. Ik vind het heel essentieel dat de mensen de ruimte krijgen deze beweging in zichzelf mee te maken.

Bij het avondmaal wordt het credo gezamenlijk uitgesproken. Deze keer is gekozen voor de apostolische belijdenis, maar we gebruiken ook wel de Niceaanse geloofsbelijdenis. Bij ons zingen de gemeenteleden de responsies. En ik zing zelf het begingedeelte. We zijn in de groene tijd, dus is de tekst van de prefatie van de groene tijd. In de adventstijd zal een andere tekst in deze prefatie opklinken. We zingen het Sanctus en Benedictus via gregoriaanse lijnen. Dat is hier ingevoerd in de 50-er jaren; het past ook in onze kerk om het zo op te laten klinken. Bij de nodiging wordt iedere aanwezige uitgenodigd deel te nemen. De Heer nodigt uit, niet wij bepalen wie deel mogen nemen. Ook de kinderen delen in het brood en de wijn. Bij het delen staan de mensen in een kring. Onze gemeente is zo klein dat we ook in een kring kúnnen staan.

Muziek en liturgie

Je spreekt erover dat er veel door de gemeenteleden en door jou gezongen wordt. Wil je iets meer vertellen over de kleur van de muziek die opklinkt?

Ja, het zingen is heel belangrijk. De mensen vinden dat ook. Ze zullen ook niet aan het eind van de dienst me begroeten en zeggen ‘dank voor de preek’, maar ‘dank voor de viering’, of ‘voor de dienst’. Alle onderdelen zijn belangrijk. Ook hoort bij ons dat het orgel een belangrijke plek heeft. Ik weet wel dat veel jongeren niet zoveel hebben met een orgel, maar voor ons is het toch de koning van alle instrumenten. Er kunnen zoveel verschillende klanken uit het orgel komen, en het hoort toch echt in de liturgie en in de kerk thuis. Wij gaan dus niet moderniseren maar kloppen aan bij de klassieke muziek. Na de preek speelt de organist ook

vrijwel altijd een muzikale meditatie. Mensen kunnen dan de woorden nog overdenken en mediteren. Volgens onze organist past bij de klankkleur van dit orgel vooral 19e eeuwse romantische muziek. De keuze van de liederen zijn uit het *Liedboek voor de Kerken* die in de meeste protestantse kerken in Nederland wordt gebruikt.

De keuze van de psalmen die gezongen worden staat vast zeg je. Volgen jullie een bepaald rooster dat het kerkelijk jaar volgt?
De Lutherse Kerk heeft een eigen Dienstboek waar zowel de psalm van de intocht, als ook de graduale psalm worden genoemd. En de Bijbelteksten voor de zondag van het jaar. Hier volgen wij dat overigens niet, want we gebruiken het gemeenschappelijk leesrooster van de Eerste Dag. Dat rooster wordt ook gebruikt door de Protestantse Centrum-gemeente in Haarlem. Wij werken veel met deze gemeente samen en dan is het goed hetzelfde rooster te hebben. De kinderen volgen het rooster van *Kind en Zondag* dat op dit gemeenschappelijk leesrooster is afgestemd. Het is gebruikelijk in de Lutherse kerk om een rooster te volgen. In die zin heeft onze liturgie altijd dichter bij de Rooms-katholieke kerk gestaan dan bij de Calvinistische kerken. De Rooms-katholieke kerk heeft ook altijd met roosters gewerkt.

Overeenkomst en verschil

Zo op het eerste gezicht lijkt deze dienst op een 'gewone protestantse dienst' van een middenorthodoxe gemeente. Want de afgelopen 50 jaar

zijn onze liturgieën duidelijk dichter bij elkaar komen te staan. Toch is er een verschil. En dat is vooral te vinden in de muziek. Het is te merken dat de gemeenteleden er veel waarde aan hechten om met elkaar met aandacht en ingetogenheid te zingen. De organist kiest met zorg zijn spel uit. Daarom tot slot een lied dat in deze dienst opklinkt, en dat volgens mij samenvat wat het kenmerkende is voor de Lutherse eredienst:

Gezegend zal Hij wezen die ons bij
name riep,
die zelf de adem schiep waarmee
Hij wordt geprezen;
laat alom musiceren, met stem
en instrument,
maak wijd en zijd bekend de grote
naam des Heren.
Psalm 92: 2 (Liedboek voor de Kerken)

* Alida Groeneveld en Marianne van der Meij-Seinstra, *Lutherse spiritualiteit,* Stichting Lutherse Uitgeverij en Boekhandel, Den Haag, 2004

Op een zondag in de zomer bezoek ik een kerkdienst van een Gereformeerde-Bondsgemeente. Ik ben benieuwd hoeveel er veranderd is in de afgelopen jaren. Het is al weer bijna dertig jaar geleden dat ik regelmatig in een Gereformeerde-Bondskerk kwam.

Liturgie in de Gereformeerde Bond

Gerry Kramer-Hasselaar

Mevr. Drs. G. Kramer-Hasselaar is bezoekmedewerkster in de kerk en psychologe. Zij is lid van de redactie

De Gereformeerde Bond is in 1906 opgericht binnen de Hervormde Kerk en heeft als doel het verbreiden en bewaren van het gedachtegoed der Reformatie. Sinds de kerkfusie in 2004 maakt de Gereformeerde Bond deel uit van de Protestantse Kerk in Nederland

Voordat ik de kerkzaal binnenga, kijk ik even een van de psalmboeken in die op de tafel bij de ingang liggen. Speciaal voor deze gelegenheid heb ik mijn oude psalmboekje in de berijming van 1773 thuis opgezocht. Ik weet niet of er uit deze of uit de nieuwe berijming gezongen wordt. Het is nog de oude. Tijdens de dienst blijkt dat de manier van zingen wel veranderd is. In de kerk waarin ik ben opgegroeid, werd vroeger op hele noten gezongen; in deze dienst zingen we gewoon ritmisch.
Bij de Schriftlezingen lees ik mee in mijn Statenbijbeltje. Het valt me op dat de voorganger op sommige plaatsen net iets andere woorden en zinsneden voorleest. Ik vermoed dat hij gebruik maakt van de Herziene Statenvertaling. Ook het formulier ter bediening van het Heilig Avondmaal klinkt hier en daar wat begrijpelijker dan in de versie achter in mijn psalmboek.
Wat hetzelfde is als wat ik van huis uit gewend ben, is het feit dat er alleen psalmen worden gezongen en geen gezangen. Verder is er een wetslezing uit de Schrift, en een schuldbelijdenis in de vorm van een psalm. Ook is het tijdens deze dienst voorbereiding van het Heilig Avondmaal. Volgende week is de Avondmaalsviering. Deze voorbereidingszondag wordt het formulier alvast voor een deel gelezen. Dit herken ik nog van vroeger. In de protestantse wijkgemeente waar ik zelf sinds mijn huwelijk lid van ben, is er geen aparte dienst ter voorbereiding op het Heilig Avondmaal. Ik vind het bijzonder om dit nu weer eens op de oude vertrouwde manier mee te maken.

Opbouw van de dienst

In de week na de dienst heb ik een gesprek met de voorganger, ds. H.L. Versluis. Hij is predikant van de wijkgemeente Mattheüs. Samen nemen we een aantal thema's en vragen rond de dienst door. Allereerst vraag ik hem naar de opbouw van de dienst. Deze komt mij van vroeger nog zeer bekend voor. Is er veel veranderd in de afgelopen jaren?

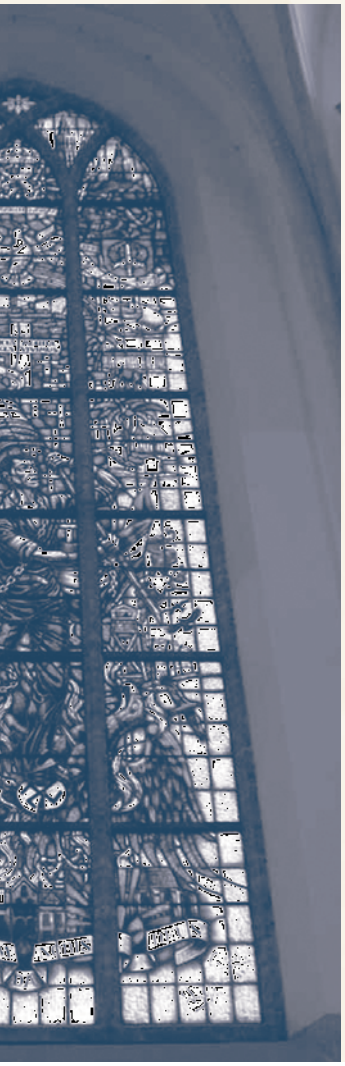

En waar is deze orde van dienst aan ontleend?
Ds. Versluis vertelt dat de orde van dienst in de klassiek-gereformeerde liturgie al heel oud is. 'De basis ervan ligt in richtlijnen die Calvijn heeft opgesteld in het boek *La forme des prieres et chantz ecclesiastiques* (1542). De liturgische formulieren, die in Gereformeerde-Bondsdiensten worden gebruikt, zijn opgesteld rond 1566 en daarna enkele malen in de marge aangepast.'
Er is een rustige indeling van Schriftlezing, psalmzingen en gebed. De verkondiging van het Woord neemt een centrale plaats in. De collectes worden in veel Gereformeerde-Bondsgemeentes voorafgaand aan de preek gehouden. Zij zijn een uiting van dankbaarheid onder andere voor de aangeboden genade volgend op het gebed.
In diensten van de Mattheüsgemeente wordt uit de Herziene Statenvertaling (maart 2010) gelezen. Ook wordt de hertaling van de klassiek-gereformeerde liturgie gebruikt. Deze hertaling is van 2004. De hertaalde formulieren zijn ook in *Dienstboek, een proeve; deel 2* (2004) opgenomen. Bij Avondmaalsvieringen in verzorgingshuizen en in middagdiensten gebruikt ds. Versluis een gedeelte uit een ander, korter, formulier dat opgenomen is in het Hervormde Dienstboek (1955).
De psalmen worden in de Mattheüsgemeente nog in de oude berijming gezongen. In andere gemeentes binnen de Gereformeerde Bond kan dat anders zijn. Ds. Versluis die ook op andere plaatsen voorgaat, heeft zelf geen moeite met het zingen van nieuwe berijming en gezangen in de diensten.

Dienst in de protestantse wijkgemeente Mattheüs te Wageningen
datum: 31 juli 2011, 9.30 uur
voorbereidingsdienst Heilig Avondmaal
voorganger: ds. H.L. Versluis

Orde van dienst
- dominee en kerkenraad komen in stilte binnen
- een ouderling leest enkele afkondigingen voor
- zingen: psalm 9:1
- persoonlijk stil gebed
- votum en groet
- zingen: psalm 68:10,13
- wetslezing uit de Schrift: Deuteronomium 6
- psalm 51:5
- lezen van een deel van het formulier ter bediening van het Heilig Avondmaal
- gebed
- Schriftlezing: Psalm 63
- collecte; daarna zingen: psalm 63:1,2
- preek
- zingen: psalm 121:2,3
- dankgebed en voorbede; vooraf worden namen genoemd van mensen voor wie speciaal gebeden wordt
- zingen (staand): psalm 149:1,5
- zegen

Heilig Avondmaal

Een week voor de viering van het Heilig Avondmaal wordt in gemeentes binnen de Gereformeerde Bond een speciale voorbereidingsdienst gehouden. Dit is om het aspect van zelfonderzoek en het richten van het hart op God meer aandacht en tijd te geven. Het eerste deel van het Avondmaalsformulier wordt dan gelezen. Verder klinkt de

Waar is deze liturgie aan ontleend?

Voorbereiding op het Heilig Avondmaal

voorbereiding ook in de psalmen, gebeden en de preek door.
Midden in de week wordt een voorbereidingsgesprek gehouden. Ds. Versluis vertelt dat daar tussen de 25 en 35 mensen komen. Voorafgaand aan deze gespreksbijeenkomst is er een *censura morum*. Dit is een formele bijeenkomst binnen de kerkelijke traditie waarbij gemeenteleden bezwaren kunnen indienen tegen belijdenis en levenswandel van mede-gemeenteleden. Hier wordt in Wageningen zelden gebruik van gemaakt.
In de avonddiensten op dezelfde zondag als het Heilig Avondmaal staat de liturgie in het teken van de dankzegging.

Kenmerken van de klassiek-gereformeerde liturgie

Kenmerkende onderdelen van een klassiek-gereformeerde liturgie zijn volgens ds. Versluis: de lezing van de wet, het element van schuldbelijdenis en de centrale plaats van de verkondiging van het Woord. 'Het gaat in de diensten om de ontmoeting met God,' zegt ds. Versluis. 'God wil de mens het heil aanzeggen.' De gereformeerde traditie schenkt ook aandacht aan de gebrokenheid van de mens en van deze wereld. Tegelijk gaat het om de genade die God in Christus wil schenken en die we mogen ontvangen. Als dank voor deze genade volgt de lofprijzing.
De wet van God wordt gelezen zowel om ons bewust te worden van wat we verkeerd hebben gedaan, als ook als leefregels der dankbaarheid. Als wetslezing kiest ds. Versluis vaak Exodus 20, maar hij zoekt ook wel eens een ander Schriftgedeelte uit. De schuldbelijdenis krijgt meestal accent in de daaropvolgende psalm en in het gebed voor de opening van de Schrift. Soms kiest ds. Versluis voor een psalm na de wetslezing die de vreugde der wet bezingt.
De vaste en sobere orde van dienst is volgens ds. Versluis ook een kenmerk van de klassiek-gereformeerde traditie. Ook al zijn er op verschillende plaatsen variaties in de liederen die gezongen worden en de vertalingen die gebruikt

worden, is de opbouw van de dienst vaak hetzelfde.
Binnen de Gereformeerde Bond heeft de middag-/avonddienst van oorsprong het karakter van een leerdienst. In Wageningen is dat nog steeds zo, maar alleen tijdens het winterseizoen. Dan wordt er over de Heidelbergse Catechismus gepreekt, of over een bijbels thema. Ook hierbij staat de Schrift centraal. In de zomermaanden behandelt ds. Versluis meestal een aantal hoofdstukken uit een bepaald bijbelboek. Tijdens de middag- of avonddiensten wordt als vast onderdeel in de liturgie de geloofsbelijdenis gelezen.

Ontwikkelingen

Volgens ds. Versluis verschilt het sterk per plaats hoeveel ruimte er is voor ontwikkelingen in de klassiek-gereformeerde liturgie. 'Op sommige plaatsen zingen ze nieuwe psalmberijming, en soms ook gezangen uit de oude Hervormde bundel of uit het Liedboek voor de Kerken. Sommige gemeentes hebben een eigen bundel samengesteld met diverse gezangen.'
De keuze voor de Statenvertaling of de Herziene Statenvertaling verschilt ook per gemeente. Ds. Versluis past zijn keuze van de Bijbelvertaling en van de liederen aan aan wat ter plaatse gangbaar is.
Veranderingen in de liturgie binnen de klassiek-gereformeerde traditie ziet ds. Versluis vooral als een gevolg van een taalontwikkeling. 'Om de jeugd en mensen van nu te kunnen blijven aanspreken, moet je taal gebruiken die verstaanbaar is. Hertalingen van psalmen, formulieren en de Statenbijbel voorzien in die behoefte.'
De onderliggende theologie en de vaste elementen in de orde van dienst veranderen daarmee niet.
Ds. Versluis staat wel open voor nieuwe vormen. Zo heeft hij in het voorjaar de belijdeniscatechisanten gevraagd om tijdens de belijdenisdienst ook een persoonlijke geloofsbelijdenis voor te lezen. Ds. Versluis merkt dat jongeren soms graag wat meer ruimte willen voor verandering, vooral voor een lied, en dat ouderen over het algemeen wat meer behoudend zijn. Als voorganger probeert hij daar een evenwicht in te vinden. Ds. Versluis verwacht dat in de komende vijftig tot zestig jaar de ontwikkelingen in de vorm nog wel verder zullen gaan. Met name op het vlak van taal en liedkeuze.

Tot slot

Ik vond het fijn om weer eens een dienst in de Gereformeerde Bond mee te maken. Het voelde heel vertrouwd. De preek die over de persoonlijke omgang met God ging, sprak mij erg aan. De liturgie in deze dienst was eenvoudiger en soberder dan ik tegenwoordig gewend ben in mijn eigen protestantse wijkgemeente. Ik ervaar dat beide vormen van liturgie hun eigen zeggingskracht hebben. Zij leggen verschillende accenten. Tegelijk zijn er veel punten van overeenkomst: het zoeken naar God, het luisteren naar zijn Woord, zingen, bidden, verootmoediging, dankbaarheid, lofprijzing. Ik ben blij met de diverse schakeringen binnen de Protestantse Kerk in Nederland en denk dat de verschillende vormen van liturgie elkaar goed aanvullen. ■

Ook hier staat de Schrift centraal

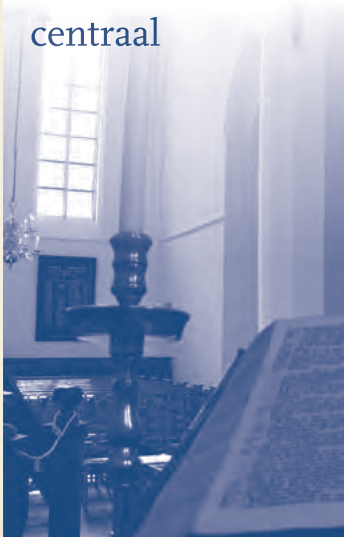

Love changes everything
Love,
love changes everything
Hands and faces,
earth and sky
Love,
love changes everything
How you live
and how you die

Een

Aan de deur van het voormalig schoolgebouw ‘De Wissel’ te Ede word ik hartelijk welkom geheten op een zondagmorgen in september 2011. Ik ga een kerkdienst bezoeken van de Evangelische Gemeente ‘Jonah’.

Een ‘evangelische’ liturgie

Op bezoek bij de Evangelische Gemeente ‘Jonah’ te Ede

Arie Romein

Ds. A. Romein is emerituspredikant van de Protestantse Kerk in Nederland

Voor de dienst begint, heb ik een gesprek met de voorganger, Wilbert de Goei. Hij vertelt dat deze gemeente twintig jaar geleden gesticht werd door een voorganger van de lokale Baptistengemeente, die zich in die gemeente niet meer thuis voelde. De laatste jaren groeit deze geloofsgemeenschap sterk. Er zijn plm.250 leden en 150 kinderen. De gemeente heeft als missie ‘om een geestelijk bouwwerk te vormen met Christus als hoeksteen; we willen steeds meer gaan lijken op Christus, zodat wij, in Zijn kracht en liefde, een helder stralend licht zullen zijn in de samenleving’, zo lees ik op de website van ‘Jonah’. De huidige voorganger heeft een HBO-opleiding Kerkelijk Werk en vertelt mij over de opzet van de dienst. Het wordt een bijzondere dienst, waarin een kind wordt ‘opgedragen’, gepreekt en het avondmaal gevierd. Hij vindt, liturgisch gesproken, als belangrijk verschil met de protestantse eredienst in de traditionele kerken het element lofprijzing, wat een zwaar accent krijgt in de erediensten.

Voor de dienst begint

Ik ben vroeg en vind een plaats die een goed overzicht biedt over de zaal. Die heeft een laag plafond. Het geluid dient dan ook technisch ondersteund te worden. Daarvoor zijn alle hulpmiddelen aanwezig. Die worden nog even getest, ook door de voorganger. Terwijl de kerkgangers binnenstromen speelt op een centraal podium een combo en wordt het eerste lied geïntroduceerd.

Er wordt een kind opgedragen

Er wordt met overgave gezongen

Een lied uit de bundel ‘Opwekking’, zoals alle liederen in de dienst, waarin veel en met overgave wordt gezongen. Het publiek is gemiddeld jong. Veel twintigers en dertigers met kinderen, slechts weinig senioren. Wanneer de kerkdienst begint zijn er, schat ik, ruim 200 aanwezigen, de kinderen niet meegerekend. Niemand heeft een liedbundel nodig: alles wordt op twee beamers geprojecteerd.

Aanvang en opdragen

De gemeente heeft een ‘raad’ met voorganger, oudsten en diakenen. Zij zitten echter niet op een speciale kerkenraadsbank of zoiets. Eén van de gemeenteleden is ‘broeder van dienst’ en heet allen welkom: ‘God wil komen en spreken, Hij is groot in ons midden, heel groot en aller lof waard’. Dat komt uit in de twee lofliederen die volgen. De leiding heeft een zangleidster, die de liederen aankondigt en toelicht. Te merken is dat de verzen bekend zijn, men zingt enthousiast mee, sommigen heffen de handen daarbij omhoog.

De voorganger, Wilbert, betreedt het podium en nodigt de ouders van baby Adam uit naar voren te komen. Zijn zusje Sara erbij. Wilbert praat met de kinderen over Jezus, de goede Herder voor Adam en Sara. Ook over de eerste en de tweede Adam. Dan vertelt de vader van het kind over het wonder van de geboorte, een gebedsverhoring, zoals ook hijzelf van een ernstige ziekte op het gebed is genezen. De voorganger draagt nu Adam in zijn armen en bidt om Gods zegen voor het kind. Dan bidt een broeder in het bijzonder voor

de vader en vervolgens een zuster voor de moeder en de twee kinderen. Alles komt heel persoonlijk en levendig over. De gemeente zingt een zegenbede, waarbij menigeen de handen zegenend uitstrekt.

De kinderen verlaten nu de zaal om naar de kinderdiensten te gaan, met hun begeleiders. De gemeente zingt weer een loflied voor God: 'U bent mooier dan ik kan omschrijven, Majesteit op de troon.' Vrijwel alle liederen van 'Opwekking' hebben een refrein, dat meermalen wordt herhaald.

Verkondiging

Eerst bidt de zangleidster om openheid voor de heilige Geest en voor de voorganger. Deze zet een katheder op het podium, neemt erachter plaats en vertelt dat de Brief aan Pergamum aan de orde komt (Openbaring 2: 12– 17). De bijbelpericoop wordt zichtbaar op de beamer, in gedeelten, die hij vers voor vers uitlegt. Wilbert spreekt uit het hoofd en weet te boeien. Zijn uitleg is helder en spreekt aan. Er wordt goed geluisterd. Hij heeft werk gemaakt van de exegese en weet de betekenis te actualiseren en concreet op deze gemeente toe te passen. Hij wijst op het confronterend karakter van de tekst en ziet een parallel met de gemeente van nu: de context van de samenleving trekt van God en geloof af. De uitbundige feesten voor de afgoden van toen zie je terug in het uitgaansleven van nu: drank en seks. Een christen dient die te mijden. Hij geeft vooral aandacht aan de noodzaak om de kinderen vroeg onder de invloed van het evangelie te brengen, ook in het jeugdwerk van de gemeente. Dat mag niet verworden tot 'entertainen', maar moet 'discipelen' zijn. De betrokkenheid op elkaar is een roeping voor de hele gemeente. De belofte aan het slot van de brief heeft het karakter van een uitnodiging tot Gods maaltijd, een lijn naar de viering van het avondmaal. Wilbert sluit af met een dankgebed en een bede om betrokkenheid.

Avondmaal

De broeder van dienst, Jelle, neemt de leiding weer en nodigt uit tot het feest: het heilig avondmaal. Hij leest enkele verzen uit Openbaring 22 en gaat voor in gebed. Geeft ruimte voor stil gebed: 'Dank God en bid om de Geest, en misschien heb je iets op te ruimen …'

Hij nodigt de gasten uit mee te communiceren, maar dan moeten zij wel even gaan staan en uitspreken dat ze Jezus liefhebben. Twaalf gasten doen dat, elk met eigen woorden.

Het is een 'lopend avondmaal'. Een zestal tafelhelpers deelt brood en druivensap uit aan hen die naar voren komen. De meeste kerkgangers nemen deel, enkele kinderen eveneens. Het combo zet zacht in en de gemeente zingt weer enige liederen, die Jezus en de verlossing door zijn bloed verheerlijken.

Na de viering is er gelegenheid tot vrij gebed. Verscheidene gemeenteleden spreken hardop een gebed uit, dankzeggingen en voorbeden. Opnieuw volgt samenzang.

Het is een 'lopend avondmaal'

Mededelingen

Broeder van dienst Jelle ziet een aanwezige kerkganger die tijdelijk in Nederland is, maar sinds

Wat mij opvalt:
- De sfeer in de dienst: men ziet, kent en begroet elkaar, men is informeel gekleed, ook de leden van de raad; alleen de voorganger en de broeder van dienst zijn 'in pak'.
- Het geheel maakt een ontspannen indruk, de dienst is goed voorbereid, men ontvangt bij de ingang een mooi gedrukte folder waarin de medewerkers aan de dienst genoemd worden met hun activiteiten.
- De preek was zorgvuldig voorbereid, zowel wat uitleg als toepassing op de gemeente betreft.
- In preek en lied komt een klassieke, orthodoxe leer tot uiting. Jezus staat centraal, zijn verzoening van zonden vooral. En de noodzaak van een leven uit de Geest.
- Er is geregeld interactie met de gemeente.
- Er wordt volop gebruik gemaakt van technische hulpmiddelen: geluidsinstallatie, beamer, beeldmateriaal, enzovoort.
- Kindercommunie is toegestaan, al heeft de voorganger mij duidelijk gemaakt dat er een minimumleeftijd is van twaalf jaar en een goede voorbereiding van het kind.
- Het bidden, zeker bij het vrije gebed, is improviserend, 'recht uit het hart', of: 'recht uit de Geest'. Van iets als een leerstellig formulier bij de gebeden of zelfs bij het avondmaal is geen sprake.
- De liturgische zang wordt geheel beheerst door 'Opwekking', eenvoudige teksten, veel refreinen en herhalingen, goed zingbaar in een muziekgenre dat aansluit bij de moderne liedcultuur.

1998 in Kroatië woont en werkt. Hij runt een huis voor kinderopvang en vertelt kort over zijn werk en verlof.

Een jongere komt naar voren en licht, na een kort filmpje te hebben vertoond, een uitgedeelde folder toe van het project 'Biddend Helpen', diverse activiteiten voor toerusting, bezinning, kinderopvoeding en diaconaat.

Een groep komt naar voren en vraagt op speelse wijze ieders aandacht voor de komende 'week van de vrijwilligers'.

Nu volgt de collecte, een 'open mandjes – collecte', die snel en efficiënt verloopt, terwijl de gemeente een loflied zingt. De broeder van dienst spreekt de Aäronitische zegen uit, waarna een slotlied klinkt, enthousiast begeleid door handgeklap.

Beweeglijke traditie

De liturgie van deze gemeente heeft haar plaats in een beweging, die gestart is met het Methodisme uit de 18e eeuw en latere opwekkingsbewegingen, sterk uitgebreid en zeer divers. Toch is er een algemeen patroon, dienst in drie delen: opwekking tot toewijding en aanbidding in woord en lied, Schrift en preek, 'ministry time'. Elementen uit deze liturgie vinden we onder invloed van het Evangelisch Werkverband tegenwoordig ook in de Protestantse Kerk in Nederland. Denk daarbij aan het gebruik van de bundel 'Opwekking'. ■